

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΝΔΕΚΑΤΟΣ
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ—ΙΟΥΝΙΟΣ
1932

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^Α, ΕΚΔΟΤΑΙ
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ", — ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ 46^Α
ΑΘΗΝΑΙ

ΕΛΛΗΝΕΣ ΔΙΗΓΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΙ

ΚΩΣΤΑΣ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ

1864 - 1894

Β' (*)

Τὸ τραγούδι του τὸν ἀπολύτρωνε ἐσωτερικῶς, μεταφέροντάς τον στοὺς τόπους πού ὄνειροπολοῦσε· εἶναι πολὺ ἐνδεικτικὸ ὅτι σὲ κανένα του ποίημα ἢ πεζὸ δὲν θρήνησε ποτὲ γιὰ τὶς δυστυχίες του, δὲν ἐξέφρασε ποτὲ ἓνα παράπονο γιὰ τὶς ἀθηναϊκὲς του κακουχίες. Γράφοντας ἤθελε νὰ ξεχνᾶ τὰς Ἀθήνας. Τὸ γράψιμο ἱκανοποιοῦσε ἐπίσης καὶ τὴ φιλοδοξία του. Φαινομενικῶς ἦταν μετριώφρων, σεμνὸς καὶ ντροπαλὸς, κοκκίνιζε κάθε φορὰ πού τοῦ ἐπαινοῦσαν ἓνα του ποίημα· ἀλλ' ἡ ψυχὴ του ἦταν περήφανη—καὶ στὶς ὥρες τῆς σκληρῆς βιοπάλης διατήρησε πάντα μιὰ θιωμαστὴ ἀξιόπρεπεια—καὶ μέσα του δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἦταν φιλόδοξος, ὅπως εἶναι ἄλλωστε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, καὶ προπάντων οἱ ἄπλοὶ πού ποτὲ δὲν αἰσθάνθηκαν οἱ ἴδιοι καμιά ἀμφιβολία, κανέναν δισταγμὸ γιὰ τὸ ἔργο τους. Τὸ τραγούδι του δημιουργοῦσε γύρω του μιὰ ἀτμόσφαιρα συμπάθειας, ἡ ὁποία ἦταν γι' αὐτὸν ἡ μόνη ὁδὸς μέσα στὴν πνιγηρότητα τῶν Ἀθηνῶν. Οἱ Ἀθηναῖοι φίλοι του καὶ ἡ κοινωνικὴ τους ζωὴ τοῦ ἔμεναν βέβαια πάντα λίγο ξένοι, μὰ τοὺς ἔφερνε κοντὰ του ὁ ἐνθουσιασμὸς πού ἐπικρατοῦσε τότε γιὰ κάθε λαϊκὸ στοιχεῖο. Ὁ Κρυστάλλης δὲν ἀγωνίσθηκε οὔτε γιὰ νὰ διαμορφώσῃ τὸν ἐσωτερικὸ του κόσμον, οὔτε γιὰ νὰ τὸν ἐξωτερικέψῃ, ἀλλ' οὔτε καὶ γιὰ νὰ ἐπιβληθῇ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι δὲν γράφθη-

κε οὔτε μιὰ κριτικὴ δυσμενῆς γιὰ τὸ ἔργο του. Ἄν ἦταν ὑποχρεωμένος ν' ἀγωνισθῇ, εἶναι πιθανὸν ὅτι δὲν θὰ εἶχε τὴν ἀπαράιτητὴ δύναμη. Θὰ εἶχε βαθύτατα ἀπορήσει πῶς τὸ τραγούδι, πού ἀνέβλυζε τόσο φυσικὰ κι' ἀβίαστα ἀπὸ μέσα του καὶ πού ἦταν γι' αὐτὸν ἡ μόνη ἀλήθεια, δὲν ἄρρεζε, καὶ θὰ εἶχε παραιτηθεῖ ἂν ὄχι ἀπὸ τὸ γράψιμο, τουλάχιστον ἀπὸ τὴ δημοσίευση. Ἄλλ' οἱ νέοι τὸν ἐκτιμοῦσαν ἀνεπιφύλακτα, γιατί πίστευαν ὅτι, ὅπως τὸ διατύπωσε ὁ Μητσάκης, «ἀνέβαζε τὸ δημοτικὸ τραγούδι στὸ χρυσοῦ θρόνον τῆς Τέχνης». Καὶ ἡ καθαρευουσιάνικη Σχολὴ εἶχε πιά κλονισθεῖ· δὲν εἶχε ἀκόμα ἐπίσημα παραδεχθεῖ τὴν ἡττὰ της, ἀλλὰ συνθηκολογοῦσε. Δὲν ἀπέκρουε πιά τὴν ἀπλὴ δημοτικὴ, ἀλλὰ μόνο τὶς ὑπερβολὲς τῆς νέας γλώσσας· παραδεχόταν τὴν ἀξία τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Ὁ Κρυστάλλης διαγωνίσθηκε δυὸ φορές στοὺς περίφημους ποιητικὸς διαγωνισμοὺς καὶ τὶς δυὸ φορές οἱ συλλογές του ἐπαινέθηκαν. Βέβαια, ὁ ἴδιος ἤθελε ἓνα βραβεῖο, ἀλλὰ κι' ὁ ἔπαινος ἦταν μιὰ ἀναγνώριση, καὶ τοῦ δόθηκε πάντα μὲ λόγια πολὺ κολακευτικὰ κ' ἐνθαρρυντικὰ. Κι' αὐτὸς ὁ Ἄγγελος Βλάχος, κα' αὐτὸς ὁ Σπ. Λάμπρος, ἐκφράσθηκαν εὐνοϊκὰ γιὰ τὰ ποιήματά του· ἡ ἀπλότητά τους δὲν ξεπερνοῦσε τὰ ὅρια τῆς ἀνεκτικότητάς τους.

Τὴν πρώτη φορὰ, τὸ 1890, ἔλασε τὸ βραβεῖο, γιατί προτιμήθηκε ἀπὸ τὴ συλλογὴ του, τὰ Ἀγροτικά, ὁ «Ὑμνος τῆς Ἀθηνᾶς» τοῦ Παλαμά. Ἡ κριτικὴ ἐπιτροπὴ

(*) Τὸ Α' στὸ προηγούμενο.

γνωμάτευσε ότι τὰ **Ἀγροτικά** ἔμεναν πολὺ ὑπερβολικὰ δουρικὰ προσκολλημένα στὸ δημοτικὸ τραγούδι, κ' ὅτι στὸν «Ὑμνο τῆς Ἀθηνᾶς» ἡ δημιουργικὴ πνοὴ τοῦ ποιητοῦ ξεχώριζε πολὺ λαμπρότερη. Ὁ Νικόλαος Πολίτης, κριτὴς κ' αὐτὸς τοῦ διαγωνισμοῦ, διαμνηστεύθηκε γιὰ τὴ γνώμη αὐτὴ τῆς πλειοψηφίας, κ' ἐξέφρασε τὸν ἀπόλυτό του θαυμασμό γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ Κρυστάλλη. Ἀλλ' ἐμεῖς σήμερα, ὅσο μικρὴ ἐκτίμησις κ' ἂν τρέφωμε πρὸς τοὺς ἄλλοις ποιητικοὺς διαγωνισμοὺς καὶ πρὸς τοὺς κριτὰς τους, δὲν μποροῦμε νὰ μὴ συμφωνήσωμε μὲ τὴν κρίση τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ μάλιστα νὰ μὴ θαυμάσωμε τὴ φαινομένη αὐτῆς. Ὁ Κρυστάλλης ἀδικήθηκε τὸ 1892· ἡ δευτέρῃ του συλλογὴ, τὰ **Τραγούδια τοῦ Χωριοῦ καὶ τῆς Σιάνης**, ἡ ὁποία περιέχει πρὸ ὅριμα, κάπως πρὸ προσωπικά, καὶ μορφικὰ πρὸ ἄρτια ποιήματα ἀπὸ τὴν πρώτῃ, κρίθηκε κατώτερη ἀπὸ ἓνα ἄθλιο καθυστερουσιάνικο κατασκευάσμα. Ὁ ποιητὴς συναισθάνθηκε τόσο βαθιὰ τὴν ἀδικία, ὥστε ὅταν τύπωσε τὸ 1893 τὴ συλλογὴ του, οὔτε ἀνέφερε τὸν ἔπαινο. Θεώρησε ἀξιοπρεπέστερο νὰ τὸν περιφρονήσῃ.

Ἡ ἐξέλιξις καὶ ἡ πρόοδος τοῦ Κρυστάλλη περιορίζονται σ' ἓνα σταθερὸ του βίβισμα πρὸς τὴν ἀπόριψη κάθε ρητορικοῦ στοιχείου καὶ πρὸς τὴν ἀνάπτυξη τῆς ρεαλιστικῆς περιγραφικῆς του ἰκανότητος. Στὰς Ἀθήνας δὲν διδάχθηκε σχεδὸν τίποτε ἄλλο παρὰ μόνον ὅτι ὁ Βαλαωρίτης παρουσιάζει ἀρκετὰ ἐλαττώματα, ὅτι δὲν εἶναι ὁ ἰδανικὸς ποιητὴς, κ' ὅτι ὁ στόμφορ του ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἓνα στοιχεῖο τέχνης. Διδάχθηκε ἐπίσης ὅτι ὁ ρωμαντισμὸς ἦταν πολὺ ὑποτιμημένος, κ' ὅτι ὁ ρεαλισμὸς, πρὸς τὸν ὁποῖον αἰσθανότανε πάντα μὴ κλίση, εἶχε ἐπιβληθεῖ. Οἱ συγγραφεῖς τότε, στὰς Ἀθήνας, δὲν ἤσαν σὲ θέσιν νὰ τοῦ διδάξουν τίποτε οὐσιαστικότερο, μὰ προπάντων δὲν ἦταν ὁ ἴδιος σὲ θέσιν, ὅπως τὸ ἐξήγησα, νὰ ἀντιληφθῇ τίποτε βαθύτερο καὶ πρὸ πολυσύνθετο. Ἐγκατέλειψε τὸ Βαλαωρίτη καὶ συγκέντρωσε ὅλη τὴν προσοχὴν του στὰ δημοτικὰ τραγούδια. Σιγὰ-σιγὰ κατάλαβε ἀκόμα πὼς ὑπάρχουν κ' ἄλλα θέματα ἀπὸ τὰ ἠρωϊκὰ κ' ἐπικορωμαντικὰ πρὸ εἶναι τ' ἀ-

γαπημένα θέματα τοῦ Βαλαωρίτη καὶ τὰ δικά του στὶς **Σκιὲς τοῦ Ἄδου** καὶ στὰ πρῶτα του τραγούδια, πὼς ἡ ἀγάπη του γιὰ τὴν πατρίδα του, πρὸ ἦταν ἡ πηγὴ τῆς ἐμπνευστοῦς του, μποροῦσε νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ χωρὶς πατριωτικὸς ὕμνος. Ἡ Ἡπειρος δὲν ζοῦσε μόνον μὴ ἠρωϊκῆ-ζωή, ἀλλὰ καὶ μὴ ἡμερῃ, εἰρηνικῆ, ἀγροτικῆ ζωή. Ἄν προχώρησε πρὸ πέρα ὑπὸ τις ἀνακαλύψεις αὐτές. Ἀφοῦ ἐμποτίσθη ἀπὸ τὴ λιτότητα τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, ζήτησε νὰ τραγουδήσῃ δημοικὰ τραγούδια μ' ἓνα δικό του κάπως προσωπικὸ τόνο. Τίποτε περισσότερο.

Στ' **Ἀγροτικά** ἔχει κ' ὅλας ἀπολυτρωθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ Βαλαωρίτη, ἀπὸ τὴν πατριωτικὴν ρητορικότητα, ἀπὸ τοὺς ἀστείους δραματισμοὺς τῆς πολὺ ἀδύνατης φαντασίας του, κ' ἔχει παρατηθεῖ ἀπὸ κάθε δοκιμὴ γενικότερης σκέψεως, ἡ ὁποία δὲν θὰ φανέρωνε παρὰ τὴν ἀνυπαρξία σ' αὐτὸν κάθε στοχαστικότητος. Μένει ὅμως ἀκόμα πολὺ φανερὰ δουρικὸς μιμητὴς τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Δανεῖζεται αὐτούσιους ἄπειρους στίχους ἀπὸ τὰ δημοτικὰ τραγούδια, οἱ περιγραφεῖς του ἔχουν κάποτε κάποιο ἰδιαιτέρο χρῶμα, ἀλλ' ὑπερισχέει συνήθως ἢ συνθηματικότητα, καὶ περιφέρει συχνὰ στὰ ποιήματά του στοιχὰ καὶ νεράϊδες, χωρὶς νὰ κατορθώσῃ νὰ ζωντανέψῃ τὰ παρμιυθένια αὐτὰ πρόσωπα· τ' ἀναφέρει μονάχα γιὰ τὴν συνήντησιν αὐτὰ δημοτικὰ τραγούδια.

Στὰ **Τραγούδια τοῦ Χωριοῦ**, καὶ προπάντων στὰ **Τραγούδια τῆς Σιάνης**, τὰ ὁποῖα ἀφιερώνει στὴν Ἡπειρο «γιὰ τὴν ὁποία ἡ καρδιά του πάντοτε θὰ πάλλῃ», χωρὶς καὶ πάλι νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὰ θέματα καὶ τὴ διάθεση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, κατακτᾷ μὴ κάποια πρωτοτυπία. Ἐξακολουθεῖ νὰ μὴν τραγουδῇ, ἢ μᾶλλον νὰ μὴν ἀφηγεῖται - γιὰ τὴν ἠρωϊκὴ ἔκστασι τοῦ εἶναι ἄγνωστη - παρὰ μόνον ὅτι τραγούδησε καὶ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, τίς ἐξωτερικῆς, πρωτόγονες, ρηχῆς καὶ σχηματοποιημένες ἐκδηλώσεις τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ πόνου γιὰ τὸ θάνατο καὶ τὸ χωρισμό, ἀλλὰ τώρα τολμᾷ μὴ κάποια ἐκλογὴ: διασιδάνθηκε ὅτι τὰ μυθικὰ μοτίβα τοῦ εἶναι ξένα καὶ τὰ ἐξορίζει. Σύγχρονα περιβάλλει τὰ μονότονα θεματά του μ' ἓνα

ατομικό του πλαίσιο. Τὸ περιγραφικό του ταλέντο προβάλλει ὀλοένα ἀνιαγλυφικότερα. Τὸ δημοτικό τραγούδι, τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι ἔργο ἑνὸς ἀνθρώπου ὅσο ἀποτελεσματικά ὁμιδικῆς ἐπεξεργασίας δὲν παρουσιάζει ποτὲ μιὰ ἰδιότυπη εἰκόνα, δὲν ξεπερνᾷ τὴν γενικότητα. Ἡ ἀτομικότητα τοῦ Κρυστάλλη ἐκδηλώνεται στὶς εἰκόνες τῆς φύσεως καὶ τοῦ χωριοῦ, μέσα στὶς ὁποῖες τοποθετεῖ τὰ τραγούδια του καὶ μὲ τὶς ὁποῖες τὰ ποιῶναι. Οἱ εἰκόνες αὐτὲς εἶναι σχεδιασμένες μὲ ἀκρίβεια καὶ μὲ πλιστικότητα, εἶναι συχνὰ ἔντονα χρωματισμένες, καὶ εἶναι ζωγραφισμένες μὲ τόση ἀγάπη, ὥστε ἀναδίνουν μιὰ ἀτμόσφαιρα: διοχετεύουν τὸ δροσερὸ ἄρωμα τοῦ βουνοῦ. Ἡ ὑποκειμενικότητα τοῦ Κρυστάλλη φανερόνεται ἀκόμα καὶ στὸν ὀλοένα πιὸ παιθητικὰ νοσταλγικὸ τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο τραγουδεῖ καὶ περιγράφει τὰ ἀγαπημένα του τοπία· τὰ λατρεύει καὶ τὰ ἐπιθυμεῖ τόσο, ὥστε συνδιάζει ἁρμονικὰ καὶ εἰλικρινὰ τὸν ρεαλισμὸ μὲ τὴν ὠραιοποίηση καὶ τὸν εἰδυλλιακὸ τόνο. Μόνον ἓνας ἀνθρώπος, ἱκανὸς νὰ διανοεῖται καὶ νὰ ἐμβαθύνει, μπορεῖ νὰ φθάσῃ στὸν ὠμὸ ρεαλισμὸ. Ὁ Κρυστάλλης ἦταν ἓνας ἀφελής. Πείθει ὀλοένα περισσότερο πῶς ἡ προσκόλλησή του στὸ δημοτικὸ τραγούδι δὲν προῆλθε ἀπὸ μιὰ ροπή πρὸς τὴ μίμηση. Ἡ ψυχὴ του ἦταν ὅμοια μὲ τὴν ψυχὴ τῶν λαϊκῶν τραγουδιστῶν. Ἡ μικρὴ ἀνάπτυξη ποὺ ἔδωσε στὸ δημοτικὸ τραγούδι ἦταν ὅ,τι μποροῦσε νὰ προσφέρει.

Στὰ *Τραγούδια τῆς Σιάνης* ἔχει ἄρκετὰ ἐξελιξῆ καὶ τὴν τεχνικὴ του. Ἐξακολουθεῖ βέβαια νὰ μεταχειρίζεται μόνο τὸν κανονικὸ δεκαπεντασύλλαβο, χωρὶς νὰ τοῦ προσθέσῃ καμιὰ νέα τομὴ, χωρὶς καθόλου νὰ τὸν λυγίσει—μιὰ ποὺ δὲν ἐξέφραζε τίποτε καινούριο, καὶ τὰ πρωτόγονα αἰσθήματα καὶ νοήματα τοῦ ἦσαν ἀρκετά, δὲν αἰσθάνθηκε καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ διαμορφώσῃ νέους ρυθμοὺς—ἀλλὰ δὲν παρεμβάλλει πιὰ γνήσιους δημοτικούς στίχους ἀνάμεσα στὸς δικούς του: ὅλοι οἱ στίχοι εἶναι πιὰ δικοὶ του. Ἐγινε ἐπίσης κύριος τῶν θεμάτων του ἀποφεύγει τοὺς πλατυασμούς, καὶ τὰ ποιήματά του δὲν φορτώνονται πιὰ ἀπὸ παρεκβάσεις καὶ περιτολογίες. Ἡ γλώσσα του γίνεται πλου-

σιότερη· τὸ ἐπιτυγχάνει προπάντων μὲ προσθῆκες ἰδιωματικῶν λέξεων, τὶς ὁποῖες ἢ πανελλήνια δημοτικὴ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν εἶχε ἀπορίψει. Τὶς λέξεις ὁμως αὐτὲς ξέρει νὰ μὴ τὶς μεταχειρίζεται ποτὲ ὅταν θὰ μπορούσε νὰ διακριθῆ ἢ πρόθεση τῆς ἐπιδείξεως. Γνωρίζει ἀκριβῶς τὴν ἐννοιά τους, καὶ τὶς τοποθετεῖ μόνον ἐκεῖ ὅπου εἶναι ἀναντικατάστατες κ' ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῆς περιγραφῆς. Ἐκλέγει τὰ ἐπίθετά του μὲ ὀλοένα μεγαλύτερη ἐπιμέλεια· εἶναι σχεδὸν ὅλα παραστατικά. Ἐκεῖ σταμάτησε ἢ ἐξέλιξή του.

Οἱ βιογράφοι του, ἐρευνώντας τὸν πρόωγὸ του θάνατο, ἰσχυρίζονται ὅτι ὁ θάνατος αὐτοῦς ὑπῆρξε καὶ μιὰ μεγάλη ἀπώλεια γιὰ τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία. Δὲν τὸ νομίζω. Εἶναι φυσικὰ πολὺ τολμηρὸ νὰ προδικάσῃ κανεὶς τὸ μέλλον ἑνὸς συγγραφέως ποὺ σώπασε πρὶν ἀκόμα γίνεῖ τριάντα χρονῶν· ἐν τούτοις μοῦ φαίνεται ὅτι ὅλα τὰ δεδομένα μποροῦν νὰ δώσουν σχεδὸν τὴν πεποίθηση ὅτι ὁ Κρυστάλλης δὲν εἶχε πιὰ τίποτε οὐσιαστικὸ νὰ προσθέσῃ στὸ ἔργο ποὺ εἶχε κ' ὅλας συμπληρώσει. Οἱ ἀπότομες μεταστροφές κ' ἀνανεώσεις εἶναι σπάνιες καὶ στοὺς καλλιεργημένους, ἀνήσυχους κ' εὐλύγιστους συγγραφεῖς· ὁ Κρυστάλλης ἦταν μιὰ φύση καθαρὰ στατική, μ' ἓνα νοῦ πρωτόγονο ποὺ σχεδὸν δὲν δούλευε, ποὺ οὔτε κὰν ὑποπτεύθηκε ποτὲ τὴν ὑπαρξὴ κανενὸς προβλήματος. Ὅσο ἔζησε—καὶ τὰ νεανικὰ χρόνια εἶναι τὰ χρόνια τῶν πιὸ ζωηρῶν ζυμώσεων—δὲν βγήκε ποτὲ ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ πολὺ στενὸ του κύκλο, κ' οὔτε κὰν τὸν ἐμβάθυνε. Δὲν ἀπέκτησε καὶ καμιὰ μόρφωση, ἢ ὁποῖα θὰ μπορούσε ν' ἀναπτύξῃ τὶς δεκτικὲς του ἱκανότητες καὶ νὰ τοῦ δώσῃ τὴ δυνατότητα νὰ ξεπεράσῃ τὸν ἑαυτὸ του. Ἄλλωστε περιφρονοῦσε κ' ἀπέκρουε ὅ,τι ἦταν ξένο στὸ δικό του περιορισμένο καὶ μονότονο κόσμος, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀδύνατο νὰ τροφοδοτήσῃ γιὰ καιρὸ γόνιμα τὴν ἔμπνευση ἑνὸς συγγραφέως, καὶ ὁ ὁποῖος ἀντλοῦσε τὴν κυριώτερη του ἀξία ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ 1890 πρωτοέβγαινε στὸ φῶς κ' ἔφερονε στὴ μαραμὲνη νεοελληνικὴ λογοτεχνία ἓνα νέο χυμὸ, προορισμένο ὁμως γρήγορα νὰ ἐξαντληθῆ. Ἄν ὁ Κρυστάλλης εἶχε ἐξακολουθήσει νὰ γράφει, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θὰ εἶχε ἀκόμα

λίγο τελειοποιήσει τὰ ἐκφραστικά του μέσα, ἀλλὰ προπάντων θὰ εἶχε αὐτοεπιναληφθεῖ. Ἡ ἐπανάληψη θὰ εἶχε ἀφαιρέσει ἀπὸ τὴ δροσιά του. Θὰ εἶχε ἀναφανεῖ καθαρά ἡ πεζότητα ἢ ἀναπόσπαστη ἀπὸ κάθε ποιήση πὺ δὲν εἶναι λυρική. Ὁ Κρυστάλλης εἶναι ἕνας ποιητῆς ζωγράφος καὶ σχεδὸν φωτογράφος, μ' ἕναν μόνον παλμό, τὸν παλμό τῆς νοσταλγίας του ἢ ὁποῖα ὠραιοποιούσε τὶς πιστὲς του ἀναπαραστάσεις. Ἡ ἀπόλυτή του εὐλικρίνεια συγκινεῖ, καὶ τὸ ἔργο του ἐνδιαφέρει γιατί στὴν ἐποχὴ του ἡ στροφή πρὸς τὴ φύση καὶ τὸ λαὸ ὑπῆρξε πρωτοποριακὴ, μὰ ἡ συντομία του καὶ τὸ γρήγορο σταμάτημά του μονάχα τὸ ὠφελοῦν. Κάθε παράταση θὰ εἶχε κάνει ἀνυπόφορη τὴ ρηχότητα καὶ τὴ μονοτονία του. Συμπαθοῦμε τὸν ἄνθρωπο πὺ δὲν ὑπέφερε καὶ πέθανε νεώτατος, ἀλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ μὴν ἀναγνωρίσωμε ὅτι ὁ θάνατος ὑπῆρξε φιλεὺσπλαχνος πρὸς τὴ λογοτεχνικὴ του προσωπικότητα.

* *

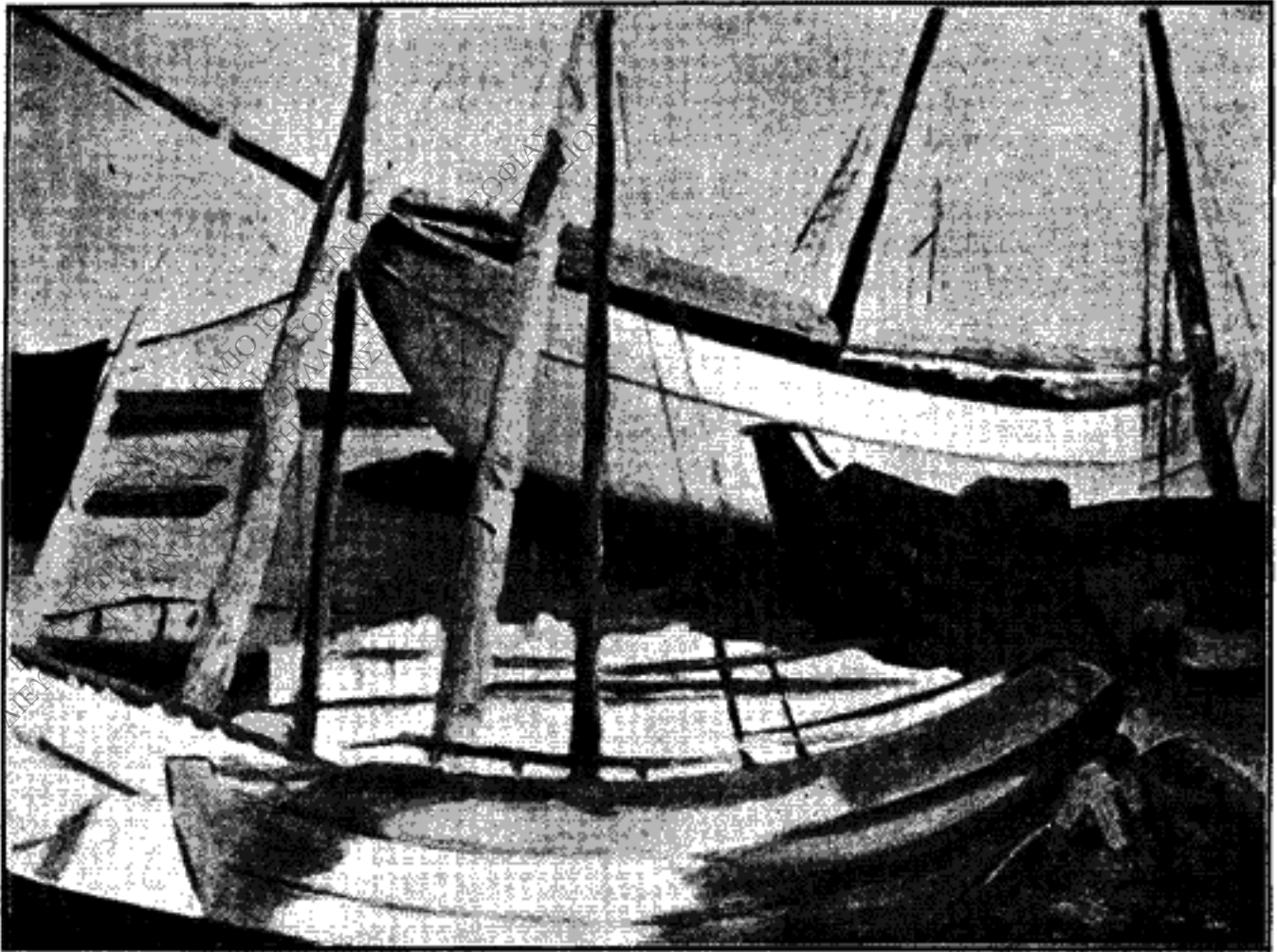
Σὲ μιὰ μελέτη πὺ ἀποβλέπει νὰ παρακολουθήσῃ τὸ ἑλληνικὸ διήγημα καὶ μυθιστόρημα, ἐπέμεινα ἴσως πολὺ στὴν ἀνάλυση ἑνὸς ποιητικοῦ ἔργου. Ἄλλ' ὁ Κρυστάλλης, ἂν καὶ κατέχη μιὰ θέση κι' ὡς διηγηματογράφος, καὶ δὲν μποροῦσα συνεπῶς νὰ τὸν παραβλέπω, ἔγραψε προπάντων ἔμμετρα. Τὰ διηγήματά του εἶναι ἐλάχιστα· μόλις ὀκτώ. Καὶ εἶναι τόσο ὅμοια μὲ τὰ ἔμμετρά του ἀφηγήματα, ἀναβλύζουν τόσο πολὺ ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ, ὥστε νομίζω πῶς δὲν θὰ ἦταν δυνατό νὰ χαρακτηρισθοῦν, καὶ νὰ προσδιορισθῇ ἡ συμβολὴ τους στὴν ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς διηγηματογραφίας, ἂν δὲν διαφωτιζότανε πρῶτα ἡ ὅλη ψυχοσύνθεση τοῦ ποιητοῦ.

Τὰ διηγήματα τοῦ Κρυστάλλη εἶναι πολὺ λίγο πραγματικὰ διηγήματα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ *Σουλιωτόπουλο* πὺ ἔχει κάποιον ἀόριστο ἴχνος πλοκῆς, τ' ἄλλα ὅλα στεροῦνται κι' ἀπὸ κεντρικὴ γραμμὴ, κι' ἀπὸ ἀνάπτυξη, καὶ δὲν σχηματίζουν κανένα ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο. Εἶναι πολὺ περισσότερο ἀφηγήσεις ἀναμνήσεων καὶ μιὰ σειρά εἰκόνων, πρὸς διηγήματα. Ὁ Κρυστάλλης, ὅπως καὶ στὰ ποιήματά του, νοσταλγεῖ τὴν Ἠπειρο, καὶ παρηγορεῖται μὲ τὴν ἀναπό-

ληση τῆς ἐκεῖ ζωῆς του. Ἀφηγεῖται—πάντα στὸ πρῶτο πρόσωπο—διάφορα ἐπεισόδια τῆς νεανικῆς του ζωῆς, περιγράφει ἐκδρομὲς του, λαϊκὰ πανηγύρια, τὴ φύση τῆς Ἠλείρου. Ζωγραφίζει, ὅπως καὶ στὰ ποιήματά του, μὲς' ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἀγάπης πὺ δμορφαίνει, ἀλλὰ καὶ πιστά, ρεαλιστικά, ἐξωτερικά, καὶ χωρὶς φαντασία. Ὅταν παρουσιάζει ἀνθρώπους, δὲν κατορθώνει νὰ τοὺς ζωντανέψῃ· τὸ περισσότερο πὺ ἐπιτυγχάνει εἶναι νὰ σκιαγραφῆσῃ μερικοὺς τύπους: στὴ *Δασκάλα*, τὸν τύπο τοῦ πρῶτοβγαλτοῦ δροσεροῦ σεμνοῦ κοριτσιοῦ, μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ὁποῖου ἀναβλύζει μὲ ἀρκετὴ ὀρμὴ ἡ πρῶτη ἀγάπη, ἡ πρῶτη ἐρωτικὴ ἐπιθυμία· στὸ *Σουλιωτόπουλο*, μερικοὺς ἡρωϊκοὺς, μονοκόματους, δυνατοὺς τύπους πολεμιστῶν. Τὰ ἄλλα του πρόσωπα παραμένουν ἀόριστοι σκιές.

Ἐν τούτοις, ἐὰν λάβωμε ὑπ' ὄψη μας τὴν ἐποχὴ πὺ ἔγραψε ὁ Κρυστάλλης τὰ ἀφηγήματά του, ἂν τὰ συγκρίνωμε μὲ τὰ ἐντελῶς κούφια κι' ἄμορφα μυθιστορήματα τῶν καθαρηνουσιάνων, ἂν ἀναλογισθοῦμε προπάντων ὅτι ὁ Κρυστάλλης ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους πὺ ἀτένισαν, ἔστω κι' ἐπιφανειακά, πρὸς τὴ ζωὴ, δὲν ἠμποροῦμε νὰ μὴν ἀναγνωρίσωμε μιὰ ἀξία στὸ διηγηματογραφικὸ του ἔργο. Σημειώνει μιὰ πρόοδο, ἀδιάφορο ἂν ἡ πρόοδος αὐτὴ εἶναι κάθε ἄλλο πρὸς ἐπιβλητικὴ.

Ὁ Κρυστάλλης, στὴν ἀρχὴ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ Βαλαωρίτη, ὁ ὁποῖος ἀγαποῦσε τὴ δημοτικὴ, ἀλλὰ μὲ ἐπιφυλάξεις, κι' ὄχι πέρα ἀπὸ τὴν ποίηση, εἶχε γράψει τοὺς προλόγους τῶν πρῶτων του ποιημάτων στὴν καθαρεύουσα. Στὰς Ἀθήνας ὁμοῦς ἔπεσαν γρήγορα ὅλοι οἱ φραγμοὶ πὺ τὸν ἐμπόδιζαν νὰ χρησιμοποιῆ πάντα τὸ φυσικὸ του ὄργανο. Δὲν ἔγραψε πιά, ἔμμετρα καὶ πεζά, πρὸς μόνον στὴ δημοτικὴ. Ἡ δημοτικὴ του εἶναι ἀκόμα ἀρκετὰ φτωχὴ κι' ἀλύγιστη—δὲν τοῦ χρειαζότανε ἄλλωστε μιὰ πὺ πολυσύνθετη γλώσσα—καὶ συχνὰ καὶ ἰδιωματικὴ, ἀλλὰ ρέει ἀνετα, ὁμαλὰ κι' ἀβίαστα. Πουθενὰ δὲν διακρίνεται καμιά ἐκζητήση καὶ κανένας κόπος στὸ μεταχειρισμὰ τῆς. Τὰ διηγήματά του, πὺ ἀνταποκρίνονται στὶς ἀξιώσεις τῆς ἐποχῆς, ἄρρεσαν καὶ τράβηξαν τὴν προσοχὴ: συνέτειναν στὴν ἐδραίωση τῆς δημοτικῆς καὶ στὸν πεζὸ λόγο.

Ι. ΜΥΤΑΡΑΚΗΣ

ΚΑΪΚΙΑ

Ὁ Κρυστάλλης δὲν κατορθώνει νὰ συνθέσῃ καὶ νὰ ὀλοκληρώσῃ ἓνα διήγημα, μὰ κάποια ἔμφυτη καλαισθησία τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἐπιμελεῖται τὶς λεπτομέρειες. Στὴν ἀφήγηση τῶν ἐπεισοδίων δὲν παρεκτρέπεται σὲ περιττὲς παρεκβάσεις, ἀποφεύγει τὰ παραγεμίσματα, τὰ βάρη καὶ τὰ μάκρη, σφιχτοδένει τὴ φράση του, δὲν παρασέρνεται σὲ στοχασμούς οἱ ὁποῖοι θὰ ξεπερνοῦσαν τὶς δυνάμεις του. Στὰ ἀφηγήματά του δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ δυσαρμονικό, τὸ ἄτοπο, τὸ γελοῖο. Μιὰ φορὰ μόνον τοῦ ξέφυγε μιὰ ἐντελῶς συνθηματικὴ καὶ ψεύτικη τραγικοποίηση. Περιγράφει ἓνα θάνατο, καὶ γιὰ νὰ τὸν παρουσιάσῃ συγκλονιστικότερο, δείχνει ἀμέσως, καὶ χωρὶς λόγο, τὴ νύχτα γύρω του μαύρη καὶ συννεφιασμένη. Δὲν ξανάπεσε σὲ ἄλλο παρόμοιο λάθος. Διατηρεῖ πάντα μιὰ λιτότητα.

Τὰ θέματά του εἶναι κοινά, μονότονα, κ' ἀσήμαντα. Τί ἄλλο μπορούσε νὰ τοῦ προσφέρει ἢ ζωὴ τοῦ χωριοῦ, ἀφοῦ προ-

πάντων δὲν ἦταν αὐτὸς σὲ θέση νὰ εἰσδύσῃ πέρα ἀπὸ τὴ ρηχότητα καὶ τὴ γραφικότητα, νὰ ὑποπτευθῇ τὶς πολὺπλοκες ἀνθρώπινες συνάψεις καὶ συγκρούσεις, νὰ διακρίνῃ καὶ νὰ φαντασθῇ τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὶς καθημερινές, ἐπιφανιακές, ὁμοίμορφες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, νὰ δημιουργήσῃ ἀνθρώπους; Μὰ τ' ἀπλᾶ του θέματα τὸν ἐνθουσιάζουν καὶ τὸν ἱκανοποιοῦν τόσο εὐλικρινά, πιστεύει τόσο ἀπόλυτα καὶ μὲ τόση ἀφέλεια ὅτι αὐτὰ καὶ μόνο συγκεντρώνουν ὅλη τὴ χαρὰ καὶ τὴν ὁμορφιὰ τῆς ζωῆς, ὥστε κατορθώνει νὰ μεταδώσῃ κάτι ἀπὸ τὴ συγκίνησή του.

Μερικὲς εἰκόνες καὶ περιγραφές του, χωρὶς βέβαια νὰ φθάσουν σὲ καμιὰ ἐπιβλητικὴ παραστατικότητα, χωρὶς ν' ἀναφερόνται ἀπὸ τὴν ὁρμὴ μιᾶς ἐντονης πνοῆς, φανερόνουν ἓνα συγγραφέα μὲ ἀρκετὰ ὀξεία παρατηρητικότητα ποῦ ξέρεי νὰ διακρίνῃ ὅ,τι πιὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ προσφέρεται. Ὁ Κρυστάλλης παραμένει φωτο-

γράφος· δὲν ἀναπτύσσεται σὲ ζωγράφο δημιουργό· μὰ εἶναι κάποτε ἕνας φωτογράφος ἀρκετὰ καλλιτέχνης. Ξέρει νὰ διαλέξῃ τὰ σημεῖα ποὺ θὰ φωτίσῃ. Καὶ μερικές περιγραφές του λαϊκῶν σκηνῶν ἔχουν κι' ἀρκετὴ κίνηση. Μεταδίδεται ἀρκετὰ ζωηρὰ τὸ δέος ποὺ αἰσθάνεται μὴ ὀμάδα νέων ὅταν τὴν προφθάνει στὴν ἐρημιὰ μὴ ἀπότομη καὶ ἄγρια καταγίδα, καὶ ἐπίσης τὸ κέφι τοῦ κόσμου σ' ἕνα πανηγύρι σιὸ μοναστήρι. **Τὰ Μάρμαρα**, τὸ ἀρτιώτερό του διήγημα, δονίζεται κι' ἀπὸ ἕναν παλμό. Ὅταν ὄλο τὸ χωριὸ ξεκινᾷ γιὰ νὰ μεταφέρει ἐθελοντικὰ ἀπὸ τὸ βουνὸ τὰ μάρμαρα μὲ τὰ ὁποῖα θὰ χτισθεῖ ἡ ἐκκλησία, ὁ ἀναγνώστης παρασέρνεται καὶ παρακολουθεῖ μὲ ἔξαρση τὴν πομπὴ ποὺ πηγαίνει μὲ χαρὰ, ἐνθουσιασμό καὶ τραγούδια, νὰ προσφέρει στὴν κοινότητα τὸ σκληρὸ τῆς κόπῃ.

Στὴ **Δασκάλα** καὶ σιὸ **Σουλιωτόπουλο** ἐπέτυχε καὶ νὰ σκιαγραφήσῃ — βέβαια πολὺ ἀμυδρὰ — μερικές πολὺ ἀπλές ψυχικές καταστάσεις. Στὴ **Δασκάλα**, παρακολουθεῖ μὲ λεπτότητα, ἀπαλότητα, χάρη, δροσιά, καὶ μὲ κάποια ποίηση, τὸ πρῶτο ξύπνημα τοῦ ἐρωτικοῦ πόθου καὶ πλαισιώνει ἀρμονικὰ τὴν ἀγάπη αὐτὴ ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸν προκλητικὸ ὄργασμὸ τῆς φύσεως. Στὸ **Σουλιωτόπουλο** ἀναπαρασταίνει ἀρκετὰ συγκλονιστικὰ τὴν τραγικότητα καὶ τὸν πόνο τῆς ἀναγκαστικῆς φυγῆς γιὰ πάντα ἀπὸ τὸ ἀγαπημένο σπίτι. Ὅταν θὰ τὸ ἔγραφε, θὰ θυμότανε τὴ δική του ἔξορία.

Ὁ Κρυστάλλης εἶναι ἕνας συγγραφεὺς μετριώτατος. Ἡ ἀδύνατη κι' ἀκαλλιέργητη προσωπικότητά του δὲν προκαλεῖ κι' αὐτὴ παρὰ ἕνα πολὺ ἰσχνὸ ἐνδιαφέρον. Ἡ εὐκρίνειά του μόνον, καὶ κάποια φυσικὴ του εὐγένεια, εἶναι συμπαθητικές. Μὰ τὸ ἔργο του στὴ ἐποχὴ του θαυμάσθηκε, κι' ὅταν κρίνεται σχετικὰ μὲ τὴν ἐποχὴ του, διατηρεῖ ἀκόμα σήμερον μὴ φωτεινότητα. Τὸ ἐπίπεδο στὴν ἐποχὴ του ἦταν τόσο χαμηλό, ὥστε ἀναδεικνύονται ἀναγκαστικὰ καὶ οἱ μετριότητες.

ΑΛΚΗΣ ΘΡΥΛΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Τὸ 1912 ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος Κολλάρος συγκέντρωσε σὲ δύο τόμους, κάτω ἀπὸ τὸν γενικὸ τίτλο **Ἔργα**, σὲ μὴ ἐκδοσὴ ἀρκετὰ φροντισμένη καὶ πλήρη, ὅπου διαφυλάχθηκαν πιστὰ οἱ πρόλογοι, οἱ ἡμερομηνίες τῆς συγγραφῆς καὶ οἱ ἐπιγραφές τῶν ποιημάτων κι' ἀφηγημάτων, ὅλα τὰ ἔμμετρα καὶ πεζὰ ἔργα τοῦ Κρυστάλλη, τὰ δημοσιευμένα σὲ τόμους καὶ περιοδικά, καὶ μερικὰ ἀνέκδοτα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Δ. Ταγκόπουλος: Φιλολογικὰ πορτραῖτα.

Ἄρ. Χαμπάνης: Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας.

Hesseling: Littérature grecque moderne.

Κ. Παλαμᾶς: Τὸ ἔργον τοῦ Κρυστάλλη.

» : Βιζυηνὸς καὶ Κρυστάλλης. (Διαλέξεις φιλολογικοῦ συλλόγου Παρνασσοῦ περὶ τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν τοῦ 19^{ου} αἰῶνος. Τόμος Β'.)

Κ. Χατζόπουλος: Κ. Κρυστάλλης, περιοδ. «Νέα Ζωή» 1912.

Ἡ τραγικότητα τῆς ζωῆς τοῦ Κρυστάλλη ἐνέπνευσε στὸν **Χαμπύση** «Τὸ Δαχτυλίδι τῆς Μάνας».

Α. Θ.

ΛΕΟ LARGUIER

ΩΡΑ ΒΡΟΧΗΣ

Στὸν κακὸν καιρὸ τὴ θύρα κλείνω :
στὰ χλωρὰ δέντρα ραγδαία βροχή.
Τοῦ σοφοῦ κατέχει με ἡ ψυχὴ,
κι' ἄλλο, παρὰ οἱ στίχοι, ὦραϊο δὲν εἶναι.

Κάθε εἰρηνικὴ τελεύω πράξη :
βάνω τοὺς καλοὺς φίλους σὲ τάξη
—τὰ βιβλία, οἱ Γραφές μὲ τίς εἰκόνες
ποὺ εἶν' οἱ Ἑβραῖες μὲ τίς σκληρὲς λαγόνες,

φάραγγες ἐλῶν, πηγαδιῶν ζώση
ποὺ ἔχει ἡ Ἀνατολὴ μαλαματώσει,
κι' οἱ μορφές οἱ ὠραῖες οἱ πεπλοφόρες,
οἱ Ἰουδήθ, οἱ Ἄγαρ κι' οἱ Σεφῶρες.

Κάνω (κι' ἄς γελάει ὅποιος τοῦ ἀρέσει),
μ' ἕναν τρόπο πανηγυρικὸ,
στοῦ «Ποιητοῦ τὸ Σπίτι» (*) κάνω θέση
μὲς στὸ ράφι ποὺ ἔχω τὸν Οὐγκώ.

(Μεταφρ.) ΤΕΛΛΟΣ ΑΓΡΑΣ

(*) «La Maison du poète» συλλογὴ ποιημάτων τοῦ ἴδιου τοῦ Léo Larguier.